

KATASZTRÓFAKUTATÁS ANTROPOLÓGUS SZEMMEL:

AZ 1870-ES ÉVEK ÁRVIZEI BUDAPESTEN¹

DOI 10.35402/kek.2025.3.4

Absztrakt

A tanulmány az antropológiai szemléletű katasztrófa kutatás lehetőségeivel kívánja megismertetni az olvasót. A katasztrófák, e kiterjedt válsághelyzetek, leginkább a holisztikus megközelítés alkalmazása révén válnak teljes mértékben feltárhatóvá. A tanulmány két 19. századi, az 1875. és az 1876. évi budapesti árvízről született elbeszélések vizsgálata által kíván rámutatni arra, a katasztrófa mint esemény sokkal inkább kulturális konstrukció, mint valóság. Azaz a közösségi értelmezés – amelynek leg meghatározóbb fóruma a sajtó – nagyban befolyásolja a válsághelyzetre adott reakciókat, annak pozitív – negatív értékelését, illetve az esemény későbbi emlékeztétét.

Kulcsszavak: katasztrófa kutatás, árvíz, Budapest, narratíva, 19. század

Disaster research from an anthropological perspective: the floods of the 1870s in Budapest

Abstract

The study aims to familiarize the reader with the possibilities of disaster research from an anthropological perspective. Catastrophes, these extensive crisis situations, can be fully explored through the application of a holistic approach. By examining the narratives of two 19th-century Budapest flood (1875 and 1876), the study points out that the disaster as an event is more of a cultural construct than a reality. In other words, the community interpretation – of which the most decisive forum is the press – greatly influences the reactions to the crisis situation, its positive or negative evaluation and the memory of the event.

Keywords: disaster research, flood, Budapest, narrative, 19th century

A katasztrófa kutatás viszonylag fiatal tudományágnak tekinthető. Bár gyökerei egészen a 18. századig nyúlnak vissza, intézményesült katasztrófa kutatásról csak az 1980-as, 1990-es évektől beszélhetünk. Kérdésfelvetéseit és módszereit tekintve interdiszciplináris jellegéből adódóan nehezen sorolható be valamelyik főbb tudományág alá: valahol a természettudományok és a társadalomtudományok határmezsgyéjén helyezhetnénk el.

A katasztrófák iránti érdeklődés története minden bizonnyal egyidős az emberiséggel. Tudományos (természet- és társadalomtudományos) vizsgálatuk azonban csak a középkori vallásos világnézet szakadozásával, a reneszánsz és a reformáció idején indult meg (Schenk 2007:10), s a felvilágosodás évtizedeiben bontakozott ki (Dynes 2000; Keller 1998). A folyamatnak nagy lökést adott az 1755-ös lisztzaboni földrengés, amely nem csupán az akkori Európa negyedik legnagyobb városát rengette meg és döntötte porba, hanem az uralkodó vallásos világszemléletet is. Az optimista világnézet szerint az emberek egy olyan világban élnek, mely az elképzelhető világok legjobbjika, hiszen azt nem más, mint egy jóságos és bölcs isten teremtette törhetetlen fizikai és morális törvényekre alapozva (Dynes 2000:101). Ha történik is valami rossz, az az eredendő bűn következménye, amely azonban eltörpül a világban fellelhető megannyi jó dolog mellett. A földrengés és az azt követő diskurzus, élén Voltaire-rel, alaposan megrendítette ezt az optimista világszemléletet és a jóságos istenbe vetett hitet. Hiszen, ha az isten annyira jó, miért pusztította el a virágzó kereskedelmi központot, miért ölte meg ártatlan emberek ezreit? – tették fel többen a kérdést. A vallásos indoklás helyett természettudományos magyarázatot próbáltak keresni a történetekre.

Az első „társadalomtudományos vizsgálat” is a lisztzaboni földrengéshez kapcsolódik; Rousseau a földrengés kapcsán a korábbi szemlélettől eltérően, mely a természeti katasztrófákat isteni csapásként értelmezte, rámutatott a

¹ A tanulmány alapjául szolgáló kutatás a *Budapest – egy városteremtés környezettörténete* (FK 142451) című projekt támogatásával valósult meg.

szerencsétlenségben jelentős szerepet játszó emberi tényezőre.² Továbbá első alkalommal történt meg az, hogy az állam, felvállalva a felelősséget, kezébe vette a mentési és újjáépítési munkálatok irányítását (Dynes 2000:112).

Az elmondottakból következik, hogy az 1755. évi lisszaboni földrengés korszakhatárként értelmeződik a katasztrófaszemlélet, valamint az ember-környezet kapcsolatának viszonylatában egyaránt. Egyes kutatók egyenesen azt állítják, hogy katasztrófákról, vagyis katasztrófaként értelmezett természeti csapásokról a 18. századot megelőzően nem is beszélhetünk (Mercier-Faivre – Thomas 2008; O’Dea 2008),³ azaz a szerencsétlenség tekinthető az első modern katasztrófának (Dynes 2000; Huet 2012). Vannak, akik ezen is továbbmenve azt állítják, hogy egyenesen a modernitás kezdetének számít a földrengés.⁴

A felvilágosodás hozadékának tekinthető új katasztrófafogalom és természetszemlélet a 20. századra némileg feledésbe merült. A katasztrófák halmazát mesterséges módon két nagyobb csoportra osztották fel: természeti és emberi (*man-made, technical*) katasztrófák. A felosztás alapja kauzális: míg a természeti katasztrófák esetében az eseményt valamilyen természeti jelenség (vulkánkitörés, földrengés, áradás, tornádó stb.) idézi elő, addig az emberi katasztrófák hátterében szándékos vagy véletlen emberi mulasztás, tévedés vagy egyszerű „baleset” áll. Ez a felosztás teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a természeti katasztrófák kialakulásában és a helyzet súlyosságának fokozásában közrejátszó emberi faktort. A katasztrófák ily módon történő

definíálása a geográfia területéről származik.⁵ Ez szerepet játszhatott abban, hogy a természeti katasztrófák társadalomtudományos kutatása sokáig, Amerikában az 1950-es, Európában egészen az 1980-as évekig háttérbe szorult.

Az időbeli eltérés mutatja, hogy a társadalomtudományos katasztrófafutató más-más utat járt be Amerikában és Európában. Az államokbeli első kutatások egészen gyakorlati célokat szolgáltak.⁶ A második világháború friss élményével terhelt az amerikaiak attól tartottak, hogy a szovjetek bombákkal (esetleg atombombával) megtámadják az Államokat. Lévé, hogy egy ilyen támadás gyakorlatilag kivédhetetlen, az amerikaiak arra törekedtek, hogy a lehető leghatékonyabban csökkentsék a kialakuló helyzet súlyosságát. Mivel az Államok lakossága még sosem szembesült bombatámadással (pl. szőnyegbombázással), a legnagyobb problémát az jelentette, hogy nem tudták, hogyan reagálna a lakosság egy ilyen háborús szituációban. Úgy vélték, hogy a katasztrófák kiválóan modellezik a katonai támadásokat. A kutatás során olyan kérdésekre próbáltak választ találni, mint például, hogy a támadás mely elemei váltják ki a legnagyobb félelmet az emberekből, melyek züllesztik leginkább a közösséget, mely technikákkal lehet leginkább csökkenteni és kontrollálni a félelmet, az emberek mely típusa hajlamos inkább pánikba esni, s mely típusra lehet számítani vezetőként egy vészhelyzetben, milyen agressziók léphetnek fel az áldozatok között s hogyan lehetne ezt megelőzni stb. (Quarantelli 1987:21). A megválaszolandó kérdésekből is jól látszik, hogy a kutatás alapfeltevése szerint a katasztrófa lényegében egy szociálpszichológiai jelenség, vagyis az eseményre adott reakcióktól függ, hogy a csapásból katasztrófa lesz-e vagy sem. Az egyik legelső definíció is a katasztrófák társadalmi vetületére fókuszált, de inkább strukturalista-funkcionalista, mintsem pszichológiai megközelítésben. A katasztrófa egy olyan „időben és térben koncentrált esemény – írta Charles Fritz 1961-ben –, melyben a társadalom vagy a társadalom egy relatíve önmagában elégséges

² Levélben reagálva Voltaire egyik kijelentésére így ír Rousseau: „Hogy az Ön lisszaboni eseténél maradjunk, ismerje el például, hogy nem a természet gyűjtött össze Lisszabonban húszezer hat-hét emeletes házat, és ha e nagyváros lakosai egyenletesebben oszlanak el és könnyedebben változtatják szállásukat, a pusztítás kisebb lett volna, meg lehet, be sem következik” (Rousseau 1978:253–254).

³ Michael O’Dea a szerencsétlenség modern jellegét azzal kívánja alátámasztani, hogy a katasztrófa szó fogalomtörténeti vizsgálatok kimutatja, hogy a kifejezés a francia nyelvben csak a 18. század folyamán telítődött a ma is használatos jelentéssel, míg azt megelőzően jellemzően a színház világához kapcsolódott. Ennek ellentmondani látszik, hogy Lavocat említ olyan szerzőket, akik természeti katasztrófa értelemben használták a fogalmat (Lavocat 2012:254).

⁴ Susan Neiman szerint az intellektuális reakciók tekintetében a lisszaboni földrengés jelenti a modern kor kezdetét, míg végét Auschwitz (Neiman 2002:2).

⁵ A geográfusok és más földtudománnyal foglalkozó kutatók által képviselt perspektíva (*hazard perspective*) szerint, mely a katasztrófa kialakulásában szerepet játszó veszélyforrásra helyezi a hangsúlyt, a katasztrófa egy olyan extrém esemény, amely a veszélyforrást jelentő ágens és a társadalmi rendszer kereszteződéséppen alakul ki (Perry 2007:9).

⁶ Kiváló tájékoztatást ad az Egyedült Államok-beli társadalomtudományos katasztrófafutató kezdetéről és későbbi hatásairól E. L. Quarantelli (1987).

egysége súlyos veszélyen megy keresztül, s tagjai, valamint azok fizikai javai olyan veszteségeket szenvednek, hogy a társadalmi struktúra megbomlik és a társadalom legalapvetőbb funkcióinak teljes vagy részleges működése akadályozva van” (Fritz 1961:655). A katasztrófa ilyen módon történő értelmezése (a társadalmi tényező túlhangsúlyozása, a természeti tényező negligálása) mindmáig a szociológiai megközelítésű katasztrófafutatók sajátja (Bankoff 2003:154). Fritz definíciója több mint negyven évig tartotta magát; a módosítására tett kísérletekben az antropológia hatásaként jelentkező szemléletváltás játszott szerepet.⁷

Az 1980-as, de különösen az 1990-es években egyre többen vélték úgy, hogy a korábbi katasztrófafogalom megérett az újraértelmezésre.⁸ A folyamatosan zajló definíciós vitákba bekapcsolódva antropológusok és kulturális földrajzzal (*cultural geography*) foglalkozók a katasztrófa fogalmának kiszélesítését javasolták (Oliver-Smith 1999:22). Mindenképpen a fogalom részévé kívánták tenni, hogy a katasztrófák társadalmi konstrukciók,⁹ önmagukban nem, csak az emberek definíciós konszenzusa által léteznek (Peek – Mileti 2002:512),

illetve sokkal inkább magyarázhatóak a társadalmi állapot, az ember és környezetének kölcsönhatása, valamint történelmi strukturális folyamatok összefüggésében, mint rendkívüli geofizikai események (földrengések, hurrikánok, szárazságok stb.) hatásaként (Oliver-Smith 1999:22), vagyis az antropológiai katasztrófadefiníció megpróbálta ötvözni a természeti és emberi tényezőket azáltal, hogy a katasztrófát a természeti és emberi rendszerek közötti interakció eredményének tartja (Peek – Mileti 2002). Ebből következik, hogy különbséget kell tennünk a veszélyforrás (*hazard*), amely természeti és emberi eredetű is lehet, a társadalmi sebezhetőség (*vulnerability*), valamint a kettő eredményeként előálló katasztrófa (*disaster*) között. Ilyen módon a katasztrófák keletkezésükben összetett, multidimenzionális (Oliver-Smith 2002), hibrid jelenségek, amelyek megfelelő vizsgálata minimum átfogó, holisztikus szemléletet igényel, de leginkább interdiszciplináris megközelítést.

Ez az újszerű katasztrófaértelmezés tehát búcsút mond annak a hagyományos szemléletnek, amely a katasztrófák halmazát természeti és emberi (technikai) katasztrófákra osztotta fel. Hiszen bár a katasztrófa kialakulásában közrejátszó aktív ágens (*hazard*) akár természeti is lehet, maga a katasztrófa semmiképpen sem lehet az. Ezért aztán helyesebb természeti-technikai (*natural-technological*, röviden „*na-tech*”) katasztrófákról beszélni ezek után (Holm 2012:17).

Az amerikai katasztrófafutatók alkalmazott jellege a későbbiekben is meghatározó jellemvonása maradt a tudományterületnek. A mai napig elsősorban szociológusok és antropológusok művelik a katasztrófafutatót (*disaster studies*), eredményeiket pedig arra használják fel, hogy csökkentsék a különféle katasztrófák negatív hatásait, megkönnyítsék a helyreállítást, de legfőképpen, hogy elejét vegyék magának a katasztrófának. A leginkább vizsgált témák között találjuk a veszélyforrásokkal szembeni sebezhetőséget (*hazard vulnerability*), veszélyforrások/helyzetek csökkentését (*hazard mitigation*), katasztrófakészültséget (*disaster preparedness*), katasztrófakezelést (*disaster management*) és a katasztrófa utáni helyreállítást (*disaster recovery*).

A katasztrófafutatók másikat meghatározó „központjában”, Európában másként alakult a tudományterület története. Európában elsőként az Annales-kör hívta fel a figyelmet és az éghajlat vizsgálatának szükségességére. Azonban az iskola szemléletének megfelelően a környezettörténeti vizsgálódásokat csakis a hosszú időtartam

⁷ Ronald W. Perry (2007) a katasztrófadefiníciókat vizsgálva három „fogalomcsaládot” határoz meg: klasszikus, veszélyforrás-központú, a katasztrófát társadalmi jelenségként értelmező fogalmak.

⁸ A katasztrófa fogalmáról szóló diskurzushoz lásd példaként az *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* a katasztrófa fogalmáról szóló 1995/3. tematikus számát, illetve Quarantelli 1998.; Oliver-Smith 1999.

⁹ Az angol nyelvű szakirodalom a magyarnál kifejezőbben tudja visszaadni a természeti ágens és a konstrukció folytán előálló esemény különbségét azáltal, hogy megkülönbözteti a *natural hazard* (természeti veszélyforrás) és a *natural disaster* fogalmát. Christian Rohr (2009:68) szerint ahhoz, hogy a *natural hazard*-ból *natural disaster* váljék, a következő hét feltétel szükséges: 1. az emberek nem képesek arra, hogy megbirkózzanak az általuk elérhető eszközök révén a pusztítással; 2. az egyes személyek képtelenek elmagyarázni és megérteni az eseményt; 3. anyagi és személyi károk (*suffering*); 4. az esemény váratlansága, amely attól függ, hogy mennyire felkészült a közösség az egyszeri vagy ismétlődő veszélyekre; 5. rövid időn belül előforduló természeti veszélyek sorozata, amely hozzájárul a sújtott közösség sebezhetőségének fokozódásához; 6. az interpretáció szimbolikus konnotációi és mintái (pl. a Bibliában leírt katasztrófákra való utalás); 7. általános nehéz helyzet, mint például szimultán előforduló gazdasági, vallási és klimatikus válságok a 16. századi Európában.

léptékében vélte célravezetőnek, hiszen a jelentősebb környezeti változások, melyek hatással lehetnek a társadalmi és gazdasági viszonyokra, nem egyik napról a másikra, hanem lassan, évtizedek, de inkább évszázadok, évezredek alatt mennek végbe. Kutatásaik ebből kifolyólag hosszú, évszázados hőmérsékleti és csapadékadatsorok rekonstruálását célozták.¹⁰ A *longue durée* szempontjából pillanatnyi felvillanásnak tűnő természeti katasztrófák, amelyek amilyen gyorsan keletkeznek, olyan gyorsan véget is érnek, nemigen ragadták meg a társadalomtudományos történetírás képviselőinek képzeletét.

Az Annales-t követően Európában a kutatási terület alapvetően kétfelé ágazott: a kutatások egy részénél az éghajlat mint történeti tényező került a középpontba, míg másoknál inkább maga a természet és a természettel kapcsolatos attitűd irodalom- és mentalitástörténeti, valamint szociológiai és antropológiai vizsgálata állt az érdeklődés homlokterében (Schenk 2017:6).

Az 1970-es és 1980-as években újabb fellendülés volt tapasztalható a környezettörténeti (alapvetően természettudományi) kutatások tekintetében a kiépülő globális megfigyelőrendszerek és a folyamatosan jelentkező környezeti problémák hatására (a Száhel-övezetben tapasztalt hosszantartó szárazság vagy az 1970-es évektől fellépő nagytérségű savasodás). A korábbi, javarészt természettudományos érdeklődés mellett ismét megjelentek a társadalomtudományos szemléletű kutatások is.

Az észak-amerikai és európai katasztrófafutatók kialakulásában mutatkozó különbségek a tudományterület későbbi alakulására is hatással voltak. Az európai katasztrófafutatók, szemben a tengeren túli kutatási irányzattal, amely élesen eltávolodott a föld- és ezzel együtt valamennyi természettudománytól, mindmáig szoros kapcsolatot tart fenn a geológiai és klimatológiai szempontokat érvényesítő vizsgálatokkal. Ez lehet az oka annak, hogy míg Amerikában a katasztrófák kutatására külön tudományág formálódott *disaster studies* néven, addig Európában továbbra is a környezettörténeten (*environmental history*) belül pozicionálják magukat az ezzel foglalkozó szakemberek. Ez a kutatói gárda pedig – az előbbieket következményeként – nem csupán szociológusokból és antropológusokból áll, miként a tengerentúlon, hanem egy ennél sokszínűbb, valóban interdiszciplináris közösség jött létre. A katasztrófák tanulmányozásával egyaránt

foglalkoznak régészek, geológusok, klímakutatók, ökológusok, nyelvészek, irodalomtudósok, kultúr-, vallás-, művészet-, gazdaság-, társadalom- és környezettörténészek, s természetesen szociológusok és antropológusok is.¹¹

Részben a gyökerekkel, részben a forrásadottságokkal magyarázható az a különbség is, hogy míg az amerikai katasztrófafutatók – alkalmazott jellegéből kifolyólag – elsősorban a jelen, illetve a közelmúlt eseményeire koncentrálnak, addig az európai kutatás fókuszának középpontjában a nagyobb éghajlati változások, különösen a „kis jégkorszak” időszaka áll. Következésképpen mindkét irányzat időben erősen behatárolt: míg az amerikai kutatások a 20. századnál korábbra csak ritkán merészkednek, addig az európai vizsgálódások a középkor és a kora újkor idejére fókuszálnak. A 19. század, amely ugyancsak bővelkedik katasztrófákban, s amelyből instrumentális adatok is rendelkezésre állnak, mindezidáig kevés figyelmet kapott.

A történeti katasztrófafutatók, mint arról korábban szó volt, a társadalomtudományos katasztrófafutatót kiegészítve, a jelenlegi viszonyok előzményeinek feltárása, a lehetséges mintázatok, analógiák megismerése érdekében indult útjára. Számos elméleti és módszertani újítással is gazdagodott az antropológiával és a szociológiával folytatott szoros kapcsolatnak köszönhetően.¹²

A társadalomtudományos megközelítés a kutatási témák hangsúlyainak eltolódásához vezetett: a külső tényezők és a pusztítás helyett a társadalom belső tulajdonságai és azok katasztrófában betöltött szerepe került az érdeklődés középpontjába. A szemlélet elméleti kiindulóalapja, hogy a katasztrófák társadalmi konstrukciók, azaz az emberi tényező révén lesz egy természeti jelenségből katasztrófa, részben azért, hogy emberi közösségeket érint, részben pedig, mert a politikai, gazdasági és

¹⁰ A környezettörténet szempontjából is máig meghatározó két munka: Le Roy Ladurie 1988 [1967]; Braudel 1996.

¹¹ Természetesen szó sincs arról, hogy Amerikában kizárólagosan társadalomtudósok végeznének kutatásokat e témában. A szociológiai és antropológiai írással mellett ugyanúgy léteznek természettudományi és történeti szempontokat képviselő tanulmányok is, azonban a diszciplináris határok sokkal merevebbek, kevésbé átjárhatóak, mint Európában.

¹² A történeti katasztrófafutatók témái meglehetősen széles spektrumot ölelnek fel, ezért itt, a jelen tanulmány témájához illeszkedően, csak néhány történeti árvíztanulmányra utalnék a teljesség igénye nélkül: Blanchard 2008; Bodovics 2022; Faragó 1988a, 1988b; Kempe 2007; Kiss 2007; Kósa 2009; N. Czaga – Gajary 1988; Poliwoda 2007, 2011; Rohr 2005, Schott 2021.

társadalmi folyamatok hatásaként „keletkeznek”. Így tehát a katasztrófák kialakulásához nem elegendő pusztán a veszélyforrás (*hazard*), a társadalmi faktor ugyanakkora (ha nem nagyobb) szerepet játszik a szerencsétlenség létrejöttében. Ez utóbbi komponens megnevezéseként használatos a társadalmi sebezhetőség (*social vulnerability*) fogalma, amely mindazon társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális elemeket tartalmazza, amelyek lehetővé teszik, illetve növelik a katasztrófa bekövetkeztének esélyét. Hogy egy társadalom milyen mértékben képes kivédeni a rá leselkedő veszélyt, az nagyban függ attól, hogy az idők során mennyire tanult meg alkalmazkodni a környezeti viszonyokhoz. Ily módon a társadalmi sebezhetőség körébe sorolható az élőhely kiválasztása, az alkalmazott építkezési módszerek, a mezőgazdasági technikák, az energiaellátás, az infrastrukturális hálózat, az ismeretek átadománya, a csapások mentális kezelésének stratégiái stb. De ugyanúgy sebezhetőségi tényezőnek tekinthető az életkor, a nem vagy éppen a pénzügyi helyzet.¹³

A jelenkori katasztrófafutatók célja, hogy a társadalmi sebezhetőség mértékének csökkentésével redukálják a katasztrófa kialakulásának kockázatát. Ennek egyik módja az alkalmazkodás mértékének növelése. A régebben használatos adaptivitás helyett ma egyre inkább a tágabb értelmű reziliencia fogalmával találkozhatunk a szakirodalomban. Az eredetileg a fizikában, majd az ökológiában és pszichológiában is használatos reziliencia¹⁴ egy komplex dinamikus rendszer¹⁵ azon képességét fejezi ki, hogy miközben az egy zavar (perturbáció) megy keresztül, képes fenntartani funkcióit és azok feletti kontrollját. A reziliencia egy új szemléletmód is egyben, melynek középpontjában a komplex dinamikus rendszerek működésének megértése áll. Ez a szemlélet az ember (társadalom) és környezetének

viszonyát egy ilyen dinamikus rendszer (társadalmi-ökológiai rendszer) részeként tekinti.

Az időben és térben távoli kultúrákban végzett kutatások azt mutatják, hogy ami az egyik társadalomban abnormális jelenségként értelmeződik, az a másik kultúrában teljesen normális, a hétköznapi életvitel részét képező esemény (vö. Bankoff 2003). A természeti csapásoknak gyakran kitett közösségek létfenntartásuk érdekében idővel olyan életmódot alakítottak ki, amellyel a leghatékonyabb módon voltak képesek a környezethez alkalmazkodni. Ezek a stratégiák kisebb részben a természeti csapás kivédésére, nagyobb részben a károk csökkentésére és a trauma kezelésére irányultak.

Mivel az alkalmazkodásnak számos módja lehet, és a mindennapi élet minden pillanatát meghatározza, a katasztrófáknak erősen kitett közösségek esetében a katasztrófafutatók egyenesen katasztrófa-kultúráról (*culture of disaster*) beszélnek. De ugyancsak alkalmazható és talán még kifejezőbb a francia René Favier által használt *culture du risque*, magyarul kockázatkultúráként fordítható terminus, amely kibővíti a vizsgálati mezőt – hiszen nemcsak katasztrófáknak, hanem egyéb, nem feltétlenül katasztrófát eredményező veszélyforrásnak kitett közösségek esetében is használható.

Mind a katasztrófa-, mind a kockázatkultúra fogalma megkérdőjelezi a katasztrófa egyik alapvetőnek látszó jellemvonását, nevezetesen az extrém voltát, a normálistól eltérő jellegét. Azokban a kultúrákban ugyanis, ahol rendszeresnek mondható a „katasztrófa” előfordulása, az adott kultúra szemszögéből ezek a természeti jelenségek a mindennapok részei, az életmenet normális eseményei. A kulturális relativizmus e formája egyben azt is jelenti, hogy a katasztrófákról alkotott általános felfogás kultúránként eltérő lehet, sőt azonos kultúrán belül is folyamatosan változik. Katasztrófa-képünk formálásában pedig különös jelentőséggel bír a média, hiszen a legtöbb katasztrófát – szerencsére – nem tapasztaljuk meg közvetlenül, csupán a média által felkínált változatát „fogyasztjuk”. A katasztrófa megítélésében és értelmezésében oly nagy a média szerepe, hogy bizonyos esetekben egyenesen média által létrehozott (*media-born*) katasztrófákról beszélhetünk (Holm 2012; Tierney – Bevc – Kuligowski 2006). A kommunikációs csatornákon keresztül olyan kollektív metaforakészletekkel, képekkel, narratívákkal, különféle sémák alapján bemutatott katasztrófákkal szembesülünk, amelyek már magukban foglalnak egy bizonyos interpretációt, ami nem feltétlenül felel meg a valóságnak.

¹³ A régebbi szemlélet értelmében sokan egyenlőségjelet tettek a szegénység és a sebezhetőség közé, vagyis úgy vélték, hogy ennél inkább szegényebb egy közösség, annál inkább ki van téve a veszélyhelyzetnek és annál inkább sebezhető. Mára a helyzet változni látszik, ugyanis a gazdagság sem csökkenti a sebezhetőség mértékét, sőt épp ellenkezőleg. Elég, ha csak a földrengés- vagy hurrikánveszélyes tengerpartokra épült villákra, vagy a 2004-es kelet-ázsiai cunamiban életüket veszített tehető turistákra gondolunk.

¹⁴ A fogalom használatáról az ökológiában és pszichológiában lásd Szokolszky – V. Komlósi 2015 és Holling 1973.

¹⁵ A komplex dinamikus rendszerekről lásd Szokolszky – Palatinus – Palatinus 2015, Holling 1973.

Ezek az értelmezési keretek, habár időben és térben változhatnak, bizonyos elemeik rögzülhetnek, a katasztrófaelbeszélések állandó elemeivé válhatnak. Ilyen állandósult, már-már kötelező tartalmi elemnek tekinthetők (1) a pánikról és menekülésről, az ennek következtében kihirdetett szükségállapotról, (2) a fosztogatásról, (3) a felárakat felszámító lelkiismeretlen kereskedőkről, (4) a lakosság evakuálásáról, (5) a kitelepítettek menedékhelyen történő letelepítéséről, (6) a nagyszámú halálesetről, (7) a jelentős anyagi kárról szóló hírek.¹⁶ Ezeket az újra és újra felbukkanó jegyeket a katasztrófamítoszok névvel illetik. Mint minden mítosznak, ezeknek is van valamennyi igazságtartalmuk, de a legújabb szociológiai-antropológiai kutatások szerint többnyire nem állandó „kellékei” a katasztrófáknak.¹⁷ Ennek ellenére katasztrófaépünket mind a mai napig erősen meghatározzák.¹⁸

Az antropológiai szemlélet abban a tekintetben is újítást eredményezett a korábbi felfogáshoz képest, hogy a katasztrófákat sokkal inkább egy folyamat elemeként, mintsem szinguláris, epizodikus eseményként gondolta el. Így a katasztrófa fogalma egy csapásra történeti mélységet nyert. Maga a katasztrófa egy olyan folyamat (a környezet és a közösség interakciójának) kiemelkedő eseménye tehát, melynek előzményei mélyen a múltban gyökereznek, következményei pedig a távoli jövőbe mutatnak. Greg Bankoff szerint ahhoz, hogy a katasztrófákat kellően megérthessük, nem elég, ha magát az eseményt és annak következményeit tanulmányozzuk, meg kell vizsgálnunk a katasztrófa kialakulásához vezető hosszabb-rövidebb folyamatot is. „A

kulcskérdés számomra a kultúra és a katasztrófa közötti történeti kapcsolat. Hogyan hatott a kultúra a katasztrófára, s miképpen a katasztrófa a kultúrára?” – teszi fel a kérdést Bankoff (2004:29).

A vizsgált kérdések köre rendkívül változatos, ezért csak néhányat emelnék ki a terület sokszínűségének érzékeltetésére. Természettudományi jártasságot igényelnek a történeti katasztrófák rekonstrukcióját célul kitűző vizsgálódások, hiszen a történeti kutatómunka mellé földrajzi, éghajlati és vízrajzi adatok elemzésére is szükség van. Talán ezek azok a munkák, amelyek a legtöbb hasonlóságot mutatják a korábban „katasztrófa-kutatás” címen nálunk is végzett kutatásokkal (vö. Károlyi 1969). Aztán ott vannak azok a vizsgálatok, amelyek a társadalomtudományos katasztrófa-kutatásban megjelenő kérdéseket (adaptivitás, sebezhetőség, reziliencia) vizsgálják történeti távlatokban. Kevés, de azért van példa egy-egy történeti katasztrófa gazdasági hatásainak vizsgálatára is (Barone – Mocetti 2014; Rohr 2013). Egy másik nagyobb egység a kultúrtörténeti megközelítésű katasztrófa-kutatás, amelybe olyan témák vizsgálata tartozik, mint a katasztrófák szóbeli és vizuális interpretációi vagy a válságkezeléshez kapcsolható kulturális termékek (mondák, énekek, rítusok, viccek stb.). Végül a spektrum másik oldalán már-már pszichológiai témák kerülnek terítékre: a katasztrófa-kezelés traumával, stresszel való megbirkózása, a tragédia feldolgozása, a katasztrófa által kiváltott érzelmek kezelése (lásd például Spinks – Zika 2016).

A továbbiakban az 1875. évi, az ún. Ördög-árok árvize és 1876. évi budapesti árvíz példáján keresztül előbb röviden be kívánom mutatni az antropológiai megközelítés alkalmazhatóságát a katasztrófa-kutatásban néhány vizsgálati kérdés felvetésével, majd esettanulmányként a két árvízről keletkezett elbeszéléseket vizsgálom.

A megszokott hazai katasztrófa-kutatástól eltérően, amely leginkább az esemény drámaiságára koncentrált történeti forrásként használva a korabeli – sokszor erősen túlzó – beszámolókat, s ritkán tért ki a szerencsétlenség okaira, vagy ha igen, akkor is elsősorban a természeti tényezőt hangsúlyozta, s csak elvétve követte nyomon a következmények alakulását, az antropológiai szemlélet alkalmazásával olyan új, izgalmas kérdéseket tehetünk fel, amelyek megválaszolásával akár egészen más megvilágításba helyezhető az esemény. Az okokat kutatva rákérdezhetünk az esemény hátterében megbúvó társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatokra, például egy árvíz kapcsán arra, hogy a társadalom

¹⁶ Fischer, Henry: *Response to Disaster*. University Press of America, Lanham. Idézi Császi 2002:178.

¹⁷ A katasztrófamítoszok cáfolatára irányuló kutatások célja nem csupán az, hogy bizonyítsák azok konstruált jellegét vagy hogy bemutassák a „katasztrófa-kezelés” folyamatát. A kutatók arra kívánják felhívni a döntéshozók figyelmét, hogy ha intézkedéseiket olyan elképzelés alapján tervezik meg, melyek valójában nem jellemzik a katasztrófákat, akkor a katasztrófa-kezelés hatékonysága csökkenni fog, sőt akár veszélyessé is válhat (Auf der Heide 2004:340–380).

¹⁸ A katasztrófamítoszok szívós tovább élése azzal (is) magyarázható, hogy katasztrófa-helyzetben átveszik a sérült normarendszer feladatát, vagyis „forgatókönyvet” kínálnak arra vonatkozóan, hogy kell viselkedni a katasztrófa előtt, alatt és után (Császi 2002:194; Turner, Ralph H. 1967 Types of Solidarity in the Reconstitution of Groups. *Pacific Sociological Review*, 10. 2:60–68. Idézi Császi 2002:179; Holm 2012:23).

mely rétegei károsultak leginkább, miért pont ők és nem mások (életkor, nem, lakóhely), kárak mi-
ben nyilvánult meg (lakókörülmények, életmód,
tárgyi kultúra, foglalkozás, gazdasági állapot), ho-
gyan próbáltak meg helyzetükön javítani (kapcsolati
hálók, megtakarítások, mobilitási lehetőségek).
Hogyan használták a helyiek a környezetüket, an-
nak erőforrásait, tudatában voltak-e a veszélynek,
ha igen, miképpen védekeztek ellene a múltban
(védművek, építkezési mód, vészforgatókönyv és
figyelmeztető rendszer megléte, történeti tudás át-
hagyományozása), mi az, ami ezúttal nem műkö-
dött? És egyáltalán csapásként élték-e meg a helyiek
a szerencsétlenséget, traumatizálta-e őket, mennyi
időt vett igénybe a gazdasági-érzelmi talpra állás?
Ezeknek a kérdéseknek a mentén olyan komplex
folyamatokat vizsgálhatunk, mint például a társa-
dalom és a környezet kölcsönhatása, vagy a lokális
társadalom vészhelyzeti működése, amely felfedi a
normál (értsd: nem vészhelyzeti) viszonyok kö-
zött ritkábban feltárló mechanizmusokat és struk-
túrákat. De azt is megfigyelhetjük, hogy egy olyan
természeti környezetben élő közösség, amely folya-
matosan kisebb-nagyobb természeti csapásoknak
van kitéve, milyen adaptív életformát alakított ki az
évtizedek, évszázadok során.

Ha pedig még távolabbról tekintünk egy-egy
szerencsétlenségre, s hosszabb időmetszetben, más
eseményekkel összevetve vizsgáljuk azokat, érde-
kes mintázatokat, hasonlóságokat fedezhetünk fel,
amelyek ugyancsak magyarázatul szolgálhatnak ki-
alakulásukra vonatkozóan.

Amikor egy közösség és az azt ért csapás vi-
szonyát kívánjuk behatóbban tanulmányozni, a
katasztrófaelbeszélések – véleményem szerint – az
egyik legjobb kiindulópontul szolgálnak kutató-
sunk számára. Mert nemcsak azt mesélik el, hogy
mi történt – sőt, ebből a szempontból érdemes óva-
tossan bánnunk velük –, hanem azt is, hogy a kö-
zösség miként értelmezte a csapást. Ez pedig azért
fontos, mert az értelmezési keret nagyban megha-
tározza az eseményre adott reakciókat. Például már
az is sokatmondó, hogy milyen névvel illetik a sze-
rencsétlenséget, használják-e például a katasztrófa
kifejezést. Napjaink túldramatizált sajtónyelvezeté-
re jellemző, hogy jóformán minden esemény „ka-
tasztrófális”, „drámai” vagy legalábbis „sokkoló”, de
a 19. században – habár ekkor is szívesen túloztak
az újságírók a hatás érdekében – mégsem aggatták
rá a katasztrófa kifejezést minden csapásra. Míg az
1838. évi pest-budai árvíz egyértelműen kataszt-
rófaként artikulálódott a korabeli sajtóban, addig

érdekes módon az 1875. júliusi villámárvíz kapcsán
legtöbbször a vész, vihar, felhőszakadás, szerencsét-
lenség, csapás, olykor a „harag napja” kifejezésekkel
találkozhatunk, s a vizsgált lapok között mindössze
egyszer találkozunk a katasztrófa szóval,¹⁹ az
egy évvel későbbi, kiterjedt jeges árvíz kapcsán is
csak abban a formában jelenik meg ez a kifejezés,
amikor azt az 1838. évi nagy pest-budai katasztró-
fához hasonlították, illetve, amikor megállapítják,
hogy szerencsére sikerült elkerülni a „végzetes ka-
tasztrófát”.²⁰ De maga az 1876. évi esemény sem
érdemelte ki a katasztrófa megnevezést. Helyette a
vész, veszedelem, szerencsétlenség, kalamitás, özön-
víz kifejezéseket alkalmazták. Ez már csak azért is
különös, mert a vele párhuzamba állított 1838-as
eseménnyel számos hasonlóságot mutatott. Lassú
lefolysú, nagy területeket elöntő, súlyos anyagi
károkat okozó árvíz volt mind a kettő, az egyedüli
kivétel az összedőlt házak és a halálos áldozatok szá-
mában mutatkozott. 1876-ban ugyanis – köszön-
hetően az 1838-tól folyamatosan kiépülő védelmi
rendszernek s az időközben felépült köépületeknek
– jelentősen kevesebb ház dőlt össze és halálos ál-
dozat sem volt.²¹ De még a 33 áldozatot követelő
1875. évi tragédia sem értelmeződött katasztrófa-
ként a kortársak számára. Megállapíthatjuk tehát,
hogy a katasztrófa mértéke nincs arányban a halot-
tak számával.

Ugyanakkor az 1875. évi villámárvízt többször
is értelmezték isteni csapásként, az ítélet napjaként,
míg az egy évvel későbbi árvíz esetében ez az ér-
telmezési keret nem volt jellemző. Az Ördög-árok
esetében maga az időjárási jelenség – a hirtelen tá-
madt vihar a feketévé váló éggel, a szakadó esővel és
jéggel, illetve szélviharral – is generálhatta a párhuz-
amat. A hirtelenség, a váratlanság és a velük együtt
járó kivédhetetlenség egyébként is fontos eleme
a katasztrófáknak. Még azokban az esetekben is,
amikor lenne idő felkészülni egy-egy nagyobb ár-
vízre, az elbeszélők szívesen hangsúlyozzák az árvíz
rendkívüli voltát, jelezve, hogy a rendelkezésre álló
idő ellenére sem volt lehetséges csökkenteni a csa-
pás mértékét. Ez egyfajta önfelmentés, menekülés
a bűnbakkeresés elől. Az elbeszélések szerzői szíve-
sen mutatják be a közösséget vétlenként, hogy ezzel

¹⁹ A szombati felhőszakadás és jégvihar a fővárosban. *Politikai Ujdonságok*, 1875. június 30., 279–280., 279.

²⁰ Az árvíz Budapesten. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1876. március 5., 150–151.

²¹ BFL (Budapest Főváros Levéltára) IV. 1407. b. 25515/1876. A központi árvízbizottmány jelentése az 1876. évi árvíz lefolyásáról (1876. május).

is növeljék a segélygyűjtés sikerét. A hatóságokkal szemben már kevésbé voltak elnézőek. Az 1875 nyarán még éppen kormányellenes²² lapként működő *A Hon* újságírója több cikkben is a hatóságokat vádolta az elmaradt segítségnyújtásért. „Rendőrség, törvényhatóság: egyiránt felelősek, ha másról nem, legalább arról, hogy a főváros biztonságban levő része [ti. Pest], amelyből bizonyára került volna ki tette és mentésre kész férfierő elég, nem értesült arról, mi történik”²³ – írta a névtelenségbe burkolódzó újságíró. Egy másik cikkben már nem csupán közönyösséggel, hanem brutalitással vádolta a lap a rend őreit.²⁴ *A Magyarország és a Nagyvilág* elbeszélője már sokkal elnézőbb volt a közegekkel. „Az áldozatkész polgárok közül sokan, a katonaság, a tűzoltóság nagy számmal volt mindenütt képviselve. A főpolgármester, polgármesteres alpolgármester meg ez nap este bejárták a helyeket Budán, hol a legnagyobb szerencsétlenség fordult elő.”²⁵

Az 1876-os árvíz esetében a vizsgált folyóiratok között nem akadt becsmélő hangú cikk; a hatósági intézkedést, az önkéntesek mentési munkáját kiemelkedően pozitívan értékelték, benne a városi összefogás, az „emberbaráti készség” megtestesülését látták.²⁶

Az árvízi elbeszélések – sőt a legtöbb katasztrófa – gyakorta jelenik meg két fél egyenlőtlen küzdelmeként. A háborúval vont párhuzam a katasztrófa és a hadi események közepette jelentkező állapotok hasonlóságára vezethető vissza. Az elbeszélések nem csupán a drámaiság fokozása érdekében, hanem a tehetetlenség hangsúlyozása miatt is gyakorta tartalmaznak katonai kifejezéseket. Az ár a vadul vagy éppen alattomosan, megbújva érkező ellenség képében perszonalifikálódik, aki rátámad a védtelen emberi közösségre.

„Egy teljes hét múlt már el azóta, hogy a több napi mérközés múlt szombaton holmi fegyverszünet-félére vezetett, s a két ellenfél még ma is harckészen néz egymással szembe. A Duna

megtartotta elfoglalt hadállását, s nem igen mutatkozik hajlandónak a visszavonulásra. Előre tolt hadoszlopai még ott terpeszkednek Uj Pest, O-Buda és Buda-Ujlak elárasztott utcáiban; s Pestet, felül a Tüköry-gátnál s a váci töltésnél, alól pedig a soroksárinál tartják sakkban. Ezek a töltések képezik most a megtámadt főváros még sértetlen hadzömét. Azok a mi »vén gárdánk«. Az ifjabb hadtesteket: az alsó rakpartot, az uj köpartot a Margithidon innen, a Valero-gátat stb. legyőzte a bőszen ellenfél.”²⁷

A támadás okai nem mindig egyértelműek: néha büntetésként, néha lázadásként értelmeződik.²⁸ Az utóbbi kapcsán a megzabolázott, mederbe kényszerített Duna tör ki börtönéből, ami finom utalás az ember és a környezet közötti harmónia megbomlására, az ember környezetformáló, azt leigázó szerepére. Tulajdonképpen ez is egyfajta büntetés, az alapvető természeti szabályok megsértése miatt. Ebben a „harcban” a kultúra kerül szembe a naturával, a természettel, melynek kimenetele nem kétséges: mindig a natura győz. Az elbeszélések a túlerővel szemben védtelen, lerohant vesztésként írják le az emberi közösséget.

A természet világa a kultúra, az ember világával szemben – a háborúhoz hasonlóan – a káosz egyik megtestesülési formája. Bár a természetben szintén működnek szabályok és törvényszerűségek, ismeretlensége és kiszámíthatatlansága okán az ember idegenként és félve mozog benne, csak a kultúra által képes azt valamennyire kontrollálni. A vad természet teljességében soha meg nem ismerhető, ezért bizonyos távolságtartásra mindig szükség van. A kultúra világa ezzel szemben ismerős szabályok és értékek mentén épül fel; a rend és a biztonság territórium. Éppen ezért a veszély csakis kívülről, a másik világból érkezik. Ezzel magyarázható, hogy az értelmezés első fokaként a veszélyforrást azonnal „természetinek” bélyegezzük meg, amely vad és kontrollálhatatlan, s így a kultúra világának szabályai nem érvényesek rá (vö. Hoffman 2002). A támadó gyakorta a szörny alakját is felveheti, amely hibrid lényként a természet és kultúra határmezsgyéjén helyezkedik el.

²² A Jókai Mór szerkesztése alatt megjelenő *A Hon* című napilap Tisza Kálmán miniszterelnökké történt megválasztása (1875. október 20.) után kormánypárti hangot vett fel.

²³ Budapest, jun. 28. *A Hon*, 1875. június 29.

²⁴ Budapest, jun. 28. *A Hon*, 1875. június 29.

²⁵ Óriás vihar Budapesten. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1875. július 4., 331.

²⁶ A rémület hete. *Fővárosi Lapok*, 1876. február 29., 225. *A Hon* több cikke is elismerően szólt a hatóságok, különösen a katonák, a tűzoltók és az önkéntes mentők munkájáról.

²⁷ Borostyáni Nándor: Árvízi tanulmányok. *Vasárnapi Újság*, 1876. március 5., 153-154.

²⁸ „A Duna is olyan, mint a leigázott nagy nép: sok ideig békén, önmegadólag tűri nyűgét, sőt mosolyogva hordja hátán a nagy terhet, melylyel elhalmozzák; de koronkint felháborodik, kitör medréből és dűlva pusztítva mutatja erejét, hatalmát, bosszúját.” A rémület hete. *Fővárosi Lapok*, 1876. február 29., 225.

„És az a Duna, a mi büszkeségünk, ami vagyonosodásunk, nemzeti jólétünk ez artériája, mely vészujjzó, kísérteti csendességben suhan alá az óráról órára szürkülő mederben. Hallgat, mintha lesben állna. Maga is fekete ott abban a mederben, mint a ráboruló éjszaka. Eszeveszett sebességgel rohan, mint egy neki vadult állat, a kemény éjszakai szél megcsapkodja hátát s felborsolja szőrét. [...] A nép tízezerrel áll a parton a légből lobogó hajjal, kétszeresen sápadtan, a rémülettől és az éjjeli világítástól. Dermedten mereszti szemét az alatt zúgó szörnyetegre. Ha az most partot szakít, ha az most kicsap, amely sebességgel rohan, nincs ház, mely ellenálljon hatalmának.”²⁹

Bár a pusztulást a felkelő nap sugara teszi láthatóvá és ezzel valósággá, mégis az újabb nap eljövetele, a fény éltető ereje az újrakezdés reményét is elhozza. Az elbeszélések többsége ezen a ponton, a pusztulás leírásával, ugyanakkor az eljövendő, szebb reményű jövő felemlítésével ér véget.

A szerzők gyakorta éltek az összevetés eszközével is mindkét árvíz esetében, hogy ezzel is kifejezzék a konkrét árvíz nagyságát, amely éppen elmaradt vagy meghaladta az összehasonlításként citált korábbi szerencsétlenség mértékét. Az 1875. évi villámárvizet az 1837. évi hasonló budai árvízzel, míg az 1876. évi az 1838. évi pest-budai árvízzel állították párhuzamba. Az előbbi esetében a mérleg nyelve az 1875. évi felé billent el, ezzel szemben az egy évvel későbbi némileg elmaradt az 1838-asról. Jóllehet az 1870-es évekre már kevesen lehettek, akik élénk képeket őriztek a felemlített korábbi árvizekről, mégis ez az összevetés segített elképzelni az olvasók számára, hogy milyen méretű csapással állnak is éppen szemben. Ráadásul a korábbi események felelevenítése mellett, hogy segítette azok emlékének fennmaradását, az árvizekkel szembeni tudás megerősítését is szolgálta.

Miként arról fentebb már volt szó, a modern kori katasztrófák kutatói megállapították, hogy a szerencsétlenségről szóló tudósításokban nagyon sok ún. katasztrófamítosz szerepel. Eddigi kutatásaim azt mutatják, hogy ezek a régmúlt korok katasztrófáinál sem ritkák. A vizsgált két árvíznél, de elsősorban a több ideig fennálló 1876. évi budapesti árvíznél láthatjuk a visszatérő toposzokat: a pánik jeleiről („az utcákon jajveszéklés, menekülés”)³⁰,

a nyereszkedő csónakosokról,³¹ a fosztogatókról, a kilakoltatásokról, a rend megbomlásáról, a halálesetek rendkívül magas számáról szóló híreket („A halottak számát meghatározni nem lehet; némelyek kétszázra, mások hatvanra teszik”)³².

Összegzésként elmondható, hogy az árvízi elbeszélések mellett, hogy igyekeztek rögzíteni az árvizek történetének elemeit, egyúttal értelmezési keretet is kínáltak, amelyek mentén az 1875. és az 1876. évi árvizet értékelték. Míg az előbbi – hírtelessége okán – lerohanásként értelmeződött, amely ellen tenni nem sokat lehetett volna, továbbá az Ördög-árok szabályozási munkálatainak szakszerűtlensége és a mentés során tapasztalt hiányosságok miatt – melyek tovább súlyosbították a pusztítást – kudarként, tragédiaként könyvelődött el. Ezzel szemben 1876-ban a lassan kibontakozó áradás lehetővé tette a felkészülést, és bár itt is megjelenik a háborús metafora, mégis – a pusztítás ellenére – nyert csataként értelmeződik a szerencsétlenség, hiszen senki sem veszítette életét.

Felhasznált irodalom

- Auf der Heide, Erik 2004 Common Misconceptions about Disasters: Panic, the „Disaster Syndrome”, and Looting. In O’Leary, Margaret L. ed. *The First 72 Hours. A Community Approach to Disaster Preparedness*. Universe Publishing, Lincoln. 340–380.
- Bankoff, Greg 2003 *Cultures of Disaster. Society and natural hazards in the Philippines*. Routledge Curzon, London – New York.
- Bankoff, Greg 2004: Time is of the Essence: Disaster, Vulnerability and History. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*. 22. 3:23–42.
- Barone, Guglielmo – Mocetti, Sauro 2014 *Natural disasters, growth and institutions: a tale of two earthquakes*. Banca D’Italia, Temi di discussione (Working papers), No. 949. January 2014.

²⁹ Törs Kálmán: A vészterhes éj. *A Hon*, 1876. február 25., 1.

³⁰ Óriás vihar Budapesten. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1875. július 4., 331.

³¹ „Egy pár hajó oda requirálásával hány szerencsétlen ember életét vagy vagyonát menthette volna meg [ti. a rendőrkapitány]. Történt ugyan kísérlet az ott járó-keelő hajósok által, de a hiányzó rendőri fegyelem miatt inkább kalóz czélból, mint a szerencsétlenek segítségére.” Budapest, jun. 28. *A Hon*, 1875. június 29.

³² Óriás vihar Budapesten. *Magyarország és a Nagyvilág*, 1875. július 4., 331.

- Blanchard, Theo 2008 Les inondations de 1733 et 1740 à Grenoble. L'évolution de la résilience dans l'après catastrophe. *Environnement Urbain / Urban Environment*, 2. 73–89.
- Bodovics Éva 2022 Az 1878-as miskolci árvíz társadalom-és gazdaságtörténeti nézőpontból. *Századok*, 156. 1:139–169.
- Braudel, Fernand 1996 *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, Budapest.
- Császi Lajos 2002 *A média rítusai*. Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, Budapest.
- Dynes, Russel R. 2000 The Dialogue between Voltaire and Rousseau on the Lisbon Earthquake. The Emergence of a Social Science View. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 18. 1:97–115.
- Faragó Tamás szerk. 1988a *Pest-budai árvíz, 1838*. FSZEK, Budapest.
- Faragó Tamás 1988b *Katasztrófa és társadalom. Az 1838. évi árvíz történetének vázlata*. In uő. szerk. *Pest-budai árvíz, 1838*. FSZEK, Budapest. 7–82.
- Fritz, Charles E. 1961 Disaster. In Merton, Robert K. – Nisbet, Robert A. eds. *Contemporary social problems*. Harcourt, New York, 651–694.
- Hoffman, Susanna 2002 The Monster and the Mother. The Symbolism of Disaster. In Hoffman, Susanna. M. – Oliver-Smith, Anthony eds. *Catastrophe and Culture. The Anthropology of Disaster*. School for Advanced Research Press, Santa Fe, NM. 113–141.
- Holling, Crawford. S. 1973 Resilience and Stability of Ecological Systems, *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4. 1–23.
- Holm, Isak Winkel 2012 The Cultural Analysis of Disaster. In Meiner, Carsten – Veel, Kristin eds. *The Cultural Life of Catastrophes and Crises*. De Gruyter, Berlin, Boston, 15–32.
- Huet, Marie-Hélène 2012 *The Culture of Disaster*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Károlyi Zsigmond szerk. 1969 *A szegedi árvíz, 1879*. Vízügyi Történeti Füzetek 1. Vízügyi dokumentációs és tájékoztató iroda, Budapest.
- Keller, Susanne B. 1998 Sections and views: visual representation in eighteenth-century earthquake studies. *The British Journal for the History of Science*, 31. 2:129–159.
- Kempe, Michael 2007 „Mind the Next Flood!”. *Memories of Natural Disasters in Northern Germany from the Sixteenth Century to the Present. The Medieval History Journal*, 10. 1–2:327–354.
- Kiss Andrea 2007 Suburbia autem maxima sui in parte videntur prorsus esse dealata – Danube icefloods and the pitfall of urban planning: Pest and its suburbs in 1768–1799. In Kovács, Csaba ed. *From Villages to Cyberspace*. University Press, Szeged. 271–282.
- Kósa László 2009 Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. század közepén Magyarországon. *Ethnographia*, 120. 3:239–256.
- Lavocat, Françoise 2012 Narratives of Catastrophe in the Early Modern Period: Awareness of Historicity and Emergence of Interpretative Viewpoints. *Poetics Today*, 33. 3–4:253–299.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel 1988 [1967] *Times of Feast, Times of Famine. A History of Climate Since the Year 1000*. Farrar Straus & Giroux, New York.
- Mercier-Faivre, Anne-Marie – Thomas, Chantal 2008 *L'invention de la catastrophe au XVIIIe siècle. Du châtement divine au désastre naturel*. Droz, Genève.
- N. Czaga Viktória – Gajáry István 1988 Árvízkárosultak Budán (Újlak és Országút társadalma) In Faragó Tamás szerk. *Pest-budai árvíz, 1838*. FSZEK, Budapest. 131–196.
- Neiman, Susan 2002 *Evil in Modern Thought. An Alternative History of Philosophy*, Princeton University Press, Princeton.
- O'Dea, Michael 2008 Le mot 'catastrophe'. In Mercier-Faivre, Anne-Marie – Thomas, Chantal eds. *L'invention de la catastrophe au XVIIIe siècle: Du châtement divine au désastre naturel*. Droz, Genève.
- Oliver-Smith, Anthony 1999 What is a disaster?: anthropological perspectives on a persistent question. In Oliver-Smith, Anthony – Hoffman, Susanna eds. *The Angry Earth. Disaster in Anthropological Perspective*. Routledge, New York. 18–34.
- Oliver-Smith, Anthony 2002 Theorizing Disasters: Nature, Power, and Culture. In Hoffman, Susanna – Oliver-Smith, Anthony eds. *Catastrophe and Culture. The Anthropology of Disaster*. School for Advanced Research Press, Santa Fe, NM. 23–47.

- Peck, Lori A.– Mileti, Dennis S. 2002 The History and Future of Disaster Research. In Bechtel, Robert B. – Churchman, Arza eds. *Handbook of Environmental Psychology*. John Wiley & Sons, New York, 511–524.
- Perry, Ronald W. 2007 What Is a Disaster? In Rodriguez, Havidan – Quarantelli, Enrico L. – Dynes, Russell R. eds. *Handbook of Disaster Research*. Springer. 1–15.
- Poliwoda, Guido 2007 Learning from Disasters: Saxony Fights the Flood of the River Elbe 1784–1845, *Historical Social Research*, 32. 3:169–199.
- Poliwoda, Guido 2011 Times of Flood – Times of Favour. Disaster Management and the Social Response to Catastrophic Floods: the Example of Saxony (1784–1845). In Myllyntaus, Timo ed. *Thinking Through the Environment: Green Approaches to Global History*. The White Horse Press, Cambridge. 218–239.
- Quarantelli, Enrico L. 1987 Disaster Studies: An Analysis of the Social Historical Factors Affecting the Development of Research in the Area. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 5. 3:285–310.
- Quarantelli, Enrico L. ed. 1998 *What is a disaster? Perspectives on the Question*. Routledge, London – New York.
- Rohr, Christian 2005 The Danube Floods and Their Human Response and Perception (14th to 17th C). *History of Meteorology*, 2. 71–86.
- Rohr, Christian 2009 Confronting avalanches in the Alps in the late middle ages and early modern era. In Jankovic, Vladimir – Barboza, Christina eds. *Weather, Local Knowledge and Everyday Life: Issues in Integrated Climatic Studies*. MAST, Rio de Janeiro. 67–74.
- Rohr, Christian 2013 Floods of the upper Danube river and its tributaries and their impact on urban economies (c. 1350–1600): the examples of the towns of Krems/Stein and Wels (Austria). *Environment and History*, 19. 2:133–148.
- Rousseau, Jean-Jacques 1778 J.–J. Rousseau levele Voltaire Úrhoz, 1756. augusztus 18. In uő. *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Budapest. 249–270.
- Schenk, Gerrit Jasper 2007 Historical Disaster Research. State of Research, Concepts, Methods and Case Studies. *Historical Social Research*, 32. 3: 9–31.
- Schenk, Gerrit Jasper 2017 Historical Disaster Experiences: First Steps Toward a Comparative and Transcultural History of Disasters Across Asia and Europe in the Preindustrial Era. In Schenk, Gerrit Jasper ed. *Historical Disaster Experiences Towards a Comparative and Transcultural History of Disasters Across Asia and Europe*. Springer, Cham. 3–44.
- Schott, Dieter 2021 Egy város – három katasztrófa: Hamburg az 1842-es nagy tűzvészről az 1962-es nagy árvízig. In Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor – Erdélyi Mátyás – Eszik Veronika – Vadas András szerk. *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába*. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest. 217–236.
- Spink, Jennifer – Zika, Charles eds. 2016 *Disasters, Death and the Emotions in the Shadow of the Apocalypse, 1400–1700*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Szokolszky Ágnes – Palatinus Kinga – Palatinus Zsolt 2015: A reziliencia mint a komplex dinamikus fejlődési rendszerek sajátossága. *Alkalmazott Pszichológia*, 15. 1:43–60.
- Szokolszky Ágnes – V. Komlósi Annamária 2015: A „reziliencia-gondolkodás” felemelkedése – ökológiai és pszichológiai megközelítések. *Alkalmazott Pszichológia*, 15. 1:11–26.
- Tierney, Kathleen – Bevc Christine – Kuligowski, Erica 2006 Metaphors Matter: Disaster Myths, Media Frames, and Their Consequences in Hurricane Katrina. *The Annals of the American Academy*, 2006 March, 604. 1:57–81.